

Study of the Evolution of Finny Tower Tombs in Islamic Architecture: the Case Study of Azhar Tower of Dargazin, Iran

Reza Nazari Arshad¹ & Hasan Karimian²
(211-234)

Architecture is among the important branches of art and civilization and architectural structures, beside their practical uses, have also served as the ground for the emergence of different arts and as indications of the grand status and glories of their founders. Among the various branches of architecture, tomb structures and funeral monuments have long played significant roles in culture, civilization and society of Iran and also have occupied an essential place in the history of our architecture. Therefore, beside the mosques, shrines have been the most popular public buildings in Iran and have entered the cultural tissues of Iranian life and society. A large portion of the evolution of architecture in Islamic era can be traced in the holy shrines and tombs. The formation, identity and being of these buildings are often closely connected with great local, national, political and religious leaders and characters. These architectural monuments also deserve scholarly studies in terms of their artistic, social, historical, cultural and religious aspects. Caring for shrines and building them is related to belief in hereafter, desire for immortality and love of followers and lovers of the deceased persons. Building of such places which come under various names such as "burial place", "shrine", "sanctuary", "sanctum", "receptacle", "tomb", "sepulcher", "tower", "imamzadeh", etc. roughly began in 4th century A. H. and became then more prevalent in eastern and northern Iran through the practice and beliefs of various sects and dynasties. The process became especially popular during the Shiite dynasties such as Alavids (250-360 A. H.), and Buwayhids (320-447 A. H.) whose political power and rule helped the building of such places, shrines and tombs more than ever.

In the Islamic societies of middle centuries, shrines found a very high stature among the masses and ordinary religious people. Interestingly, building shrines for great religious and social leaders has been more passionately pursued in Iran than in other Islamic countries so that, Ernst Diez, the Austrian art historian, "such buildings are the most popular and prevalent in Islamic Iran." In fact, it was for the grand status and importance of such places that the first major undertaking that kings did after succession, was erecting graves and shrines for themselves and their fathers and relatives so as to be redeemed by God and gain an everlasting fame and name. Regarding their shape and format, sepulchers are basically divided into two forms: tower tombs and non-tower (rectangles tombs). A large portion of the shrines in Islamic era are tower tombs which have different shapes such as circular, multisided and finny, and also have common features such as a tall outside tower, and in them, emphasis is on the altitude not the extent of the building. Although some scholars have tried to work out a justification for the birth and building of tower tombs, none has ever come up with an all-satisfying evidence for the formation of such building along with the Islamic traditions governing them. In Hamadan province, Iran, there are some tower tombs from different Islamic eras, such as Ghorban Tower,

doi: 10.22059/jarcs.2020.289501.142790
Print ISSN: 2676-4288 - Online ISSN: 2251-9297
<https://jarcs.ut.ac.ir>

Received: 28 October, 2018; Accepted: 10 June, 2021

1. Corresponding Author Email: mazari77@yahoo.com.
Assistant Professor, Department of Archaeology, Islamic Azad University, Hamadan Branch, Hamadan, Iran.
2. Professor, Department of Archaeology, University of Tehran, Tehran, Iran.

Baba Hossein Tower in Malayer, Hayaquq Tower Tomb, etc. in the present study, we have undertaken to introduce one such tower tomb and describe its architectural and archeological characteristics; that is "Azhar Tower" that is located at the Dargazin section of Razan city, Hamadan Province. The city is situated at the north of Hamadan province and has many historical and cultural works belonging to different historical epochs, mostly Islamic era. The tower tomb with finny shape, also called *AzharImamzadeh*, is one of the works from the Islamic era, but has not so far been comprehensively studied and there exists still many ambiguities about its history and being. The present study, thus, aims at considering the structural features of this building, its decorative elements, architectural innovations, and finding about the identity of the person buried under it. It also intends to consider this tomb as one of the few tower tombs with a finny shape and a star-like base for the tower, and comparing it with similar buildings in order to trace the mutual influences exchanged between it and similar forms both before and after its date. The research methodology applied for this purpose is an archeological case study through a descriptive-analytic study alongside using written sources such as historical and geographical documents and travelogues. The main questions posed by the project are: 1- in which historical age was the Azghar Tower built and with which similar architectural works can it be compared? 2- What are the innovations, and the architectural and decorative elements of the Tower? 3- Regarding the great importance of the Dargazin region in different historical eras, especially in middle Islamic epochs and the great sociopolitical people that have emerged in this region, what can be known about the identity of the person buried in there? The final results of the study show that the Azhar Tower Tomb dates back to the first half of the eighth century A. H. when the Ilkhanate (654-750 A H). Also, as the last tower shrine with a finny design in the history of Iranian Islamic architecture, it had been built based on the architectural and decorative forms dominant in the Ilkhanate age, and had been affected by some tower tombs in the central and northern parts of Iran, particularly, Imamzadeh Abdullah, and Ubayd Allah of Damavand, and the Bastam Tower. It is also most probable that the Azhar Tower was built for the burial of one of the outstanding man of the Dargazin region, named Sheik Sharaf-o-Aldin Dargazini.

Keywords: Dargazin, Tomb Towers, Structural Features, Finny Design, Ilkhanate era.

پژوهشی در تکوین و تحول آرامگاه‌های برجی پرده‌دار در معماری اسلامی ایران مورد مطالعاتی: برج اظهر درگزین

رضا نظری‌ارشد^۱

استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده علوم انسانی، واحد همدان، دانشگاه آزاد اسلامی، همدان، ایران.

حسن کریمیان

استاد گروه باستان‌شناسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۸/۱۷، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۳/۲۰

چکیده

آرامگاه‌ها و یادمان‌های تدفینی در فرهنگ، تمدن و معماری دوران اسلامی همواره جایگاه برجسته و والایی داشته‌اند و بخش اعظمی از روند تکامل معماری دوران اسلامی در آن‌ها قابل مشاهده و پیگیری است. آرامگاه برجی پرده‌دار موسوم به امامزاده اظهر درگزین، از آثار شاخص آرامگاهی است که تاکنون به گونه‌ی جامعی ارزیابی نشده است. هدف پژوهش حاضر، بررسی ویژگی‌های ساختاری، عناصر تزئینی، نوآوری‌های معماری و تباردانی و هویت‌یابی شخص مدفون در بنا و هم‌چنین بررسی و تحلیل این یادمان به منزله‌ی یکی از معدود آرامگاه‌های برجی با نقشه و طرح پرده‌دار و ستاره‌ای‌شکل و مقایسه‌ی آن با برخی بناهای مشابه است. پرسش‌هایی که بنیان پژوهش پیش‌رو را تشکیل می‌دهند عبارت‌اند از: ۱- بنای موسوم به امامزاده اظهر در چه تاریخی و دوره‌ای احداث شده و قابل مقایسه با کدام آثار معماری مشابه است؟ ۲- ویژگی‌ها، مشخصه‌ها و نوآوری‌های معماری و تزئینی بنا کدامند؟ ۳- با توجه به اهمیت فراوان منطقه درگزین در دوران مختلف به‌خصوص در قرون میانی اسلام و ظهور شخصیت‌های برجسته سیاسی، دینی و... در این منطقه، شناخت هویت و کیستی شخص مدفون در مزار چگونه تبیین می‌شود؟ برآیند پژوهش نشان می‌دهد برج مقبره اظهر در نیمه یکم قرن هشتم هجری و در دوره تسلط ایلخانان (۷۵۰-۶۵۴ق)، به عنوان واپسین آرامگاه برجی با نقشه و طرح مضرّس یا پرده‌دار در تاریخ معماری اسلامی ایران و مطابق با الگوهای معماری و تزئینی رایج این عهد و تحت تأثیر برخی برج آرامگاه‌های نواحی شمالی و مرکزی ایران، به منظور دفن یکی از شخصیت‌های دینی برجسته منطقه درگزین، به نام شیخ شرف‌الدین درگزینی احداث شده است.

واژه‌های کلیدی: درگزین، آرامگاه برجی، ویژگی‌های ساختاری، نقشه‌ی پرده‌دار، دوره ایلخانی.

۱. مقدمه

در ایران دوره اسلامی، بناهای آرامگاهی پس از مساجد در شمار پرتعدادترین و رایج‌ترین نوع بنای عمومی بوده و در بافت فرهنگ و جامعه اسلامی ریشه دوانیده است (هیلن‌براند، ۱۳۸۳: ۲۷۲). این دسته از بناها، از جنبه‌های مختلف معماری، هنری، تاریخی، مذهبی و... درخور مطالعه و بررسی است. توجه به آرامگاه و ساختن این گونه از بناها، ناشی از اعتقاد به جهان پس از مرگ، میل به جاودانگی و نیز علاقه و ارادت دوستداران و پیروان شخص درگذشته است (نظری‌ارشد، ۱۳۸۴: ۳۲۵). ساخت این بناها که از آن‌ها با اسامی مختلفی از قبیل «قبه»، «مدفن»، «مزار»، «روضه»، «مشهد»، «مقام»، «مقبره»، «بقعه»، «آستانه»، «گنبد»، «امامزاده» و «برج» نیز یاد می‌شود، از سده چهارم هجری به بعد و با پدیدآیی سلسله‌های مختلف محلی در شرق و شمال ایران که هم‌زمان با تضعیف خلافت عباسی بود، رواج یافت (گرابار، ۱۳۷۵: ۱۶). به خصوص در زمان تسلط حکومت‌های شیعه مذهب علویان (۲۵۰-۳۱۶ هـ ق) و آل بویه (۳۲۰-۴۴۷ هـ ق) و به دلیل قدرت سیاسی آن‌ها، ساخت این نوع بناها به‌ویژه آرامگاه‌های مذهبی و بقاع متبرکه به‌طور گسترده‌ای انجام پذیرفت و در دوران بعد نیز ادامه یافت (نظری‌ارشد، ۱۳۸۱: ۶۵). شأن والایی که مقبره از همراهی با بناهای وابسته به

دست آورد بر این امر دلالت داشت که عملکرد آن صرفاً به مکانی برای تدفین یا یادبود محدود نمی‌شد. مقبره در جامعه اسلامی سده‌های میانه و اغلب در سطح به اصطلاح مذهب توده مردم یا عوام‌الناس، منزلتی بسیار والا یافت (هیلن‌براند، همان: ۲۵۸). احداث مقبره و آرامگاه برای بزرگان در ایران بیش‌تر از سایر کشورهای اسلامی مورد توجه بوده تا جایی که «ارنست دیتس» می‌نویسد: «این بناها از رایج‌ترین و مردمی‌ترین گونه بناهای مذهبی در ایران است» (دیتس، ۱۳۸۷: ۱۱۳۷). به همین منظور و به دلیل اهمیت و جایگاه والای مقابر در جامعه، نخستین اقدام حکام، پادشاهان و بزرگان پس از قدرت‌یابی، ساخت مقبره و مزار برای خود بوده با این هدف که مورد آمرزش قرار گیرند یا نامشان را جاودانه سازند (پوپ، ۱۳۷۳: ۱۲؛ بورکهارت، ۱۳۶۵: ۱۰۵).

بناهای آرامگاهی از لحاظ فرم و ریخت‌شناسی به دو گروه برجی و مقابر غیربرجی (مربع گنبدپوش) تقسیم می‌شوند. در استان همدان در غرب کشور، چند نمونه از مقابر برجی دوران مختلف اسلامی از قبیل؛ برج قربان (نظری‌ارشد و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۶۳-۱۴۹)، برج باباحسین ملایر (همو، ۱۳۹۵: ۲۳۲-۲۲۱)، برج حقوق تویسرکان (همو، ۱۳۹۸: ۲۸۲۳-۲۸۳۸) و... به یادگار مانده است که در این مقاله به معرفی و تحلیل ویژگی‌های معماری و باستان‌شناختی یک نمونه دیگر از آن‌ها به نام «برج اظهر» واقع در شهرستان رزن، بخش درگزین پرداخته شده است. شهرستان رزن در ۸۱ کیلومتری شمال همدان واقع گردیده است. این شهرستان از شمال به استان قزوین، از جنوب به شهرستان‌های فامنین و کبودرآهنگ، از مشرق به استان مرکزی و از غرب نیز به کبودرآهنگ محدود می‌شود. این شهرستان دارای ۳ شهر رزن، قروه درجزین و دمق است (نقشه ۱) (مؤیدی، ۱۳۹۰: ک؛ فاطمی، ۱۳۸۰: ۱۰). قریه درگزین در ۵ کیلومتری شرق رزن واقع است. درگزین یا به گونه معرب آن درجزین، از شمال محدود است به کوه‌های خرقان، از مشرق به دهستان پیشخور، از جنوب به دهستان حاجیلو و از مغرب به دهستان سردرود، اینک شامل دو بخش است، درجزین علیا که مرکز آن شهر کنونی رزن است با ۴۳ ده از جمله خود درگزین و درجزین سفلی که قصبه آن فامنین است آن هم با ۴۳ ده (اذکابی، ۱۳۹۲: ۳). «درگزین» یا به گونه معرب آن «درجزین» در نوشته‌های تاریخی و جغرافیایی کهن به صورت‌های مختلف «درگزین»، «درجزین»، «درکزین»، «درکچین» و «درکچین» آمده که دو نام درگزین و درجزین از همه (به‌ویژه از دوره ایلخانی به بعد) رایج‌تر بوده است (زارعی، ۱۳۹۹: ۱۸۵). در خصوص بازشناسی دقیق ویژگی‌ها و خصوصیات معماری، آرایه‌ها، قدمت بنا، هویت شخص یا اشخاص مدفون در آرامگاه و شناخت جایگاه برج اظهر در میان برج‌آرامگاه‌های مضرّس و پره‌دار ایران پرسش‌هایی قابلیت طرح می‌یابد، از جمله؛ ۱- بنای موسوم به امام‌زاده اظهر در چه تاریخی و دوره‌ای احداث شده و قابل مقایسه با کدام بناهای مشابه است؟ ۲- ویژگی‌ها، مشخصه‌ها و نوآوری‌های معماری و تزئینی بنا کدامند؟ ۳- با توجه به اهمیت فراوان منطقه درگزین در دوران مختلف به‌خصوص در قرون میانی اسلام و ظهور شخصیت‌های برجسته سیاسی، دینی و... در این منطقه، شناخت هویت، کیستی و تبار شخص مدفون در مزار چگونه تبیین می‌شود؟ روش تحقیق در این نوشته، توصیفی - تاریخی و تحلیلی است که بر بنیاد بررسی‌های میدانی و مطالعات تطبیقی انجام گرفته است.

نقشه ۱: شهرستان رزن (مرکز آمار ایران)

Map1: Map of Razan County (Statistical Center of Iran)

۲. پیشینه پژوهش

بنای موسوم به امامزاده اظهر تا چند دهه پیش از چشم مورخان، جغرافیانگاران و جهانگردان دور مانده بود. از این رو تا پیش از مطالعات و بررسی‌های اخیر، اطلاعات مبسوطی از این بنا در دست نیست. «گدار» نخستین محقق است که از آن یاد کرده است (1949: pp: 260- 261). پس از وی، «مصطفوی» بنا را معرفی کرده است (۱۳۳۲: ۲۱۰-۲۰۴). «کلیس» و «ویلبر» نیز از جمله پژوهشگرانی هستند که بنا را به اجمال توصیف کرده‌اند (ویلبر، ۱۳۶۵: ۲۰۴؛ Kleiss, 1971:108). «اذکایی» نکاتی را در باب مباحث مزارشناسی مطرح کرده است (همان: ۶۹-۶۸). «نظری‌ارشد» نیز در بخشی از رساله دکتری خود، این یادمان معماری را بررسی و ویژگی‌های معماری و باستان‌شناختی آن را تحلیل کرده است (نظری‌ارشد، ۱۳۹۲). در برخی دایرةالمعارف‌ها و فهرست‌های بناهای تاریخی ایران نیز، از این اثر معماری نام برده شده است (دایرةالمعارف بناهای آرامگاهی، ۱۳۷۸: ۱۰۴؛ کریمی، ۱۳۷۷: ۳۳۹-۳۳۷؛ Adkai, 1994: 55- 56). هم‌چنین این نکته را می‌باید یادآور شد که با وجود اهمیت تاریخی و موقعیت خاص جغرافیایی درگزین بر سر راه‌های مهم مواصلاتی و حتی انتساب خاندان وزارت‌پیشه درگزینی به‌ویژه «قوام‌الدین ابوالقاسم درگزینی» (۵۲۷-۴۷۰ ق) و وزیر سلجوقیان (شعاریان، ۱۳۷۳: ۱۶۴-۱۶۲) و عده‌ای دیگر از بزرگان و رجال سیاسی و دینی نامدار به این دیار (اذکایی، همان: ۶۷-۴۸) و شرح و توصیف نویسندگان، مورخان و جغرافیانگاران سده‌های مختلف اسلامی از درگزین و ذکر اتفاقات و وقایع مهم تاریخی و نظامی آن منطقه (همان: ۴۳-۳) و حتی به تصویر کشیدن قصبه درگزین به‌وسیله سیاح معروف ترک، «نصوح مطراچی»، یکی از اعضای عساکر سلطان سلیمان عثمانی در جریان نبردهای صفویان و عثمانیان در

سال‌های ۹۴۲-۹۴۱ ق (تصاویر ۱ و ۲) (مطراغچی، ۱۳۷۹: ۹۸ و ۱۰۹)، شوربختانه هیچ‌گونه ذکری از آثار تاریخی و یادمان‌های معماری درگزین در دوران اسلامی، خصوصاً برج‌های آرامگاهی موسوم به امامزاده اظهر و امامزاده هود، به صورت روشن و صریح در کتب و منابع تاریخی و جغرافیایی مذکور به عمل نیامده است.

۳. پیشینه تاریخی منطقه درگزین

قدیم‌ترین متنی که ذکر قریه درگزین نموده، کتاب گمشده «نفثة المصدور» یا «فتور زمان الصدور» تألیف وزیر، انوشیروان بن خالد کاشانی (م ۵۳۲ق) بوده و در آن آمده «شهرکی است از اقلیم اعلّم و ابوالقاسم آنس آبادی وزیر از آنجا باشد». خاقانی شروانی (۵۲۰-۵۹۵ق)، نجم الدین قمی (ح ۵۸۴ق) و یاقوت حموی (قرن ششم ق) نیز از درگزین و وزرای درگزینی عهد سلجوقی به‌ویژه از قوام الدین درگزینی در آثار و مکتوبات خود نام برده‌اند (خاقانی، ۱۳۵۷؛ قمی، ۱۳۶۳). «حمدالله مستوفی»، مورخ عهد ایلخانی در نیمگاه سده هشتم هجری (۷۴۰ق) در کتاب «تذهة القلوب» درباره درگزین چنین نوشته: «درگزین در ماقبل دیهی بوده از ناحیت اعلّم، اکنون قصبه است و چند موضع دیگر بدان بازمی‌خوانند. زمینی مرتفع دارد و در او باغستان بسیار است. غله و پنبه و انگور و میوه نیکو می‌آید. مردم آنجا سنی شافعی مذهب پاک اعتقادند و متابع شیخ‌الاسلام شرف‌الدین درگزینی - متع الله المسلمین بطول بقائه، حقوق دیوانی‌اش یک تومان و دو هزار دینار است» (مستوفی، ۱۳۷۸: ۷۳). «اولیاء چلبی» سیاح تُرک در سفرنامه خود (ح ۱۰۶۵ق) بنیادگذار آنجا را «یزدگرد» پادشاه ساسانی یاد نموده و این که قدیم‌ا دهی کوچک بوده با همان عمارت یزدگردی تا آن که در سده هشتم آنجا را معمور و آباد کرده‌اند. او در ادامه چنین نوشته: «شکل قلعه آنجا پنج ضلعی باشد. بر روی هم پنج برج و بارو و سه دروازه دارد که دروازه بغداد و همدان متصل باشد. خندق دایره‌سان پیرامون قلعه را فراگرفته، رباط بیرونی آنجا هم از چهار طرف محصور با خندق است؛ اما درون آنجا پنج مدرسه، ده مکتب، چهار گرمابه، یک کاروان‌سرا، چهار

باغ و بوستان و دکان هست و چهارسوق بازار آنجا با سنگ‌های قهوه‌ای تزیین شده است. باغچه‌کاری، حبوبات و غلات در آنجا فراوان و ارزان باشد زیرا مردم درجزین و نواحی آن جملگی زارع و صاحب کشت‌وکارند» (سیاحت‌نامه، ج ۴: ۳۵۴). «زین‌العابدین شیروانی» مورخ و جغرافیانگار عهد قاجار، در نیمگاه سده ۱۳ق، درگزین را چنین وصف نموده: «قصبه‌ای است دلنشین از توابع همدان و در قدیم شهری بوده که به مرور ایام، روی به خرابی کرده، کنون قُرب هزار خانه در اوست و چند قریه مضافات دارد. باغاتش فراوان و غلاتش ارزان، در زمین هموار واقع شده و اطرافش واسع است، آبش از کاریز و گوارا، مردمش تُرک و از طایفه قراقرزلو، همگی شیعه مذهب‌اند...» (بستان‌السیاحه، ۳۱۱). با توجه به موارد مذکور و هم‌چنین به دلیل این‌که درگزین در دوران اسلامی در مسیر راه‌های مواصلاتی مهمی همچون شاه‌راه خراسان، شاه‌راه عراق به ری، همدان به قزوین و مسیر سلطانیه به اصفهان بوده، اهمیت ژئوپلیتیک خاصی می‌یابد و عمدتاً کارکرد نظامی داشته و قرارگاه بین‌راهی به حساب می‌آمده و این امر بیش‌تر در ایام هرج‌ومرج همچون دوره پس از سقوط سلاجقه عراق، هجوم مغولان، منازعات چوپانیان و آل‌جلایر، درگیری‌های نظامی بین شاهزادگان تیموری، ترکمانان و هم‌چنین مخاصمات طولانی بین صفویان و عثمانیان نمایان بوده است. چنانچه پس از لشکرکشی سلطان سلیمان عثمانی به سال ۹۵۵ق به صفحات غربی و شمال غرب ایران، عثمانی‌ها منطقه درجزین و همدان را «ثغر» خود نامیدند، یعنی شهر مرزی‌شان با ایران و به‌ویژه درگزین را ملک خود پنداشتند و همواره توجه خاص بدان داشتند (اذکایی، همان: ۲۹). قرار گرفتن در مسیرهای ارتباطی عراق به ری و همدان به قزوین برای درگزین، امتیاز بزرگی بوده و در شکوفایی سیاسی، اجتماعی و فرهنگی این ناحیه نقش بسزایی داشته است و منجر به پیدایش گروه‌ها و افکار مذهبی مختلف در این ناحیه گردیده است (شرفی‌صفا و همکاران، ۱۳۹۶: ۶۴).

۴. نگرشی کوتاه به برج‌های آرامگاهی پرّه‌دار

بخش عمده‌ای از مقابر دوران اسلامی را آرامگاه‌های برجی تشکیل می‌دهند. مقابر برجی با اشکال متنوعی از قبیل مدور، چندوجهی و پرّه‌دار (با نام‌های مشابه ستاره‌ای، دندانه‌دار و مضرّس) دارای ویژگی‌های مشترکی چون گنبد بلند خارجی و تأکید بر بلندای ساختمان نسبت به عرض آن می‌باشند. برخی از محققان درصد یافتن پاسخی برای چگونگی شکل‌یابی آرامگاه‌های برجی برآمده‌اند. با وجود این، هیچ‌یک نتوانسته‌اند پاسخی قانع‌کننده‌ای برای وجود این نوع بناها در کنار سنت‌های اسلامی بومی حاکم بر آن‌ها بیابند. آن‌ها برای توجیه این حضور و با قبولاندن یک منشأ ریخت‌شناسی مؤثر، ترجیحاً خارج از مرزهای اسلامی که جنبه‌های کلیشه‌ای در آن معقول جلوه کند، به جست‌وجوی دلیلی برای وجود و محبوبیت این آرامگاه‌ها برآمدند (دانشوری، ۱۳۹۰: ۶). گرچه برخی از این پژوهشگران، منشأ و ریشه این نوع بناها را به خیمه‌های ترکی، معابد صابئین، برج‌های نگهبانی چینی و برج آرامگاه‌های تدمری نسبت می‌دهند ولی باید گفت که همچنان هاله‌ای از ابهام و عدم قطعیت، پیرامون خاستگاه و منشأ اولیه این نوع بناها را دربر گرفته است (هیلن‌براند، همان: ۲۸۰). سرآغاز این نوع بناها «گنبد قابوس» با قدمت ۳۹۷ق است، بنای قرص و محکمی که قدرت بی‌چون و چرای خود را بیش از پیش جلوه می‌دهد و در واقع به‌عنوان الگویی برای سایر مقابر برجی شکل خصوصاً از نوع پرّه‌دار به شمار رفته و از لحاظ مقیاس و ارتفاع، هیچ‌یک از مقابر برجی بعدی با آن برابری نمی‌کند. روند تکاملی این نوع برج‌های آرامگاهی در ادوار بعد، از قبیل سلجوقی، ایلخانی و تیموری نیز ادامه می‌یابد. به‌طور کلی هویت ویژه برج‌های آرامگاهی، استوانه‌ای با سقف مخروطی است. یک دایره یا دایره تغییر شکل‌یافته، نقشه برج‌های

اولیه در شمال ایران است (برج‌های لاجیم، رادکان غربی، پیرعلمدار و...). علی‌رغم تداوم برج‌آرامگاه‌های مدور در آذربایجان (سه‌گنبد ارومیه، مقبره حیدر در مشکین‌شهر، برج مدور مراغه و...)، این گونه از برج‌ها، به تدریج پس از قرن پنجم کمیاب می‌شوند. برای شکستن یکنواختی سطح برج‌های آرامگاهی استوانه‌ای و مدور، شیارها و یا طرح‌های ستاره‌ای و دندانه‌دار جایگزین می‌شوند. «هیلن‌براند» بر این باور است که سلسله بناهایی از این نوع (برج‌مقبره‌های پره‌دار) شامل حدود دوازده اثر است که با گنبد قابوس آغاز می‌گردد (هیلن‌براند، ۱۳۷۹: ۲۶۷). برج مهمان‌دوست دامغان با دوازده دندانه، ظاهراً پیرو طرحی است که در گنبد قابوس طرح‌ریزی شده است (حاتم، ۱۳۷۹؛ یوسفی، ۱۳۹۶). به نظر می‌رسد افزایش تعداد دندانه‌ها نمی‌تواند از حد معینی تجاوز یابد، چنانچه در برج امام‌زاده عبدالله و خلیل‌الله دماوند به‌عنوان بالاترین رقم، ۴۴ پره و دندانه طراحی شده و این حد نهایی است نسبت به ده دندانه‌ای که در گنبد قابوس دیده می‌شود. برج‌های شاهزاده حسین‌گردان با ۳۴ پره (نظری‌ارشد و خلیج، ۱۳۹۸)، امام‌زاده عبدالله و عبیدالله دماوند با ۳۳ پره (شیبانی، ۱۳۶۹)، علاءالدین ورامین (امام‌زاده عبدالله) با ۳۰ دندانه (ویلبر، ۱۳۶۵؛ شیبانی، ۱۳۶۸)، برج بسطام با ۲۵ پره (هیلن‌براند، ۱۳۷۹)، برج طغرل ری با ۲۲ دندانه (حاتم، همان؛ یوسفی، ۱۳۹۲) در حد واسط قرار گرفته‌اند (جدول شماره ۱). «دانشوری» از این‌که هنوز نمی‌توان برای نگاره‌شناسی این ترک‌های سه‌گوش (دندانه‌ها و پره‌ها) و فلسفه وجودی آن‌ها در مقابر برجی پاسخ قاطعی داد، اظهار تأسف می‌کند و می‌نویسد: «شاید همه آن‌ها کاملاً ساختاری باشند یا ابزاری برای تأکید روی نقش عروج‌دهنده برج‌ها یا شاید هم اشاره‌ای باشند به انسان‌های آسمانی به‌ویژه درباره شمس‌المعالی که نامش به معنای «خورشید بلندی‌هاست». شاید هیئت آسمانی بنای آرامگاه وی (برج قابوس) اشاره‌ای به نامش باشد» (دانشوری، همان: ۳۰). بی‌تردید به این عروج، به دیده پرواز از دنیای خاکی به دنیای روحانی یا از انسان به خدا نگریسته می‌شد. در این‌گونه برج‌ها، دندانه‌های مثلث‌گونه از ازاره آغاز شده، در پیش‌آمدگی بام محو می‌شود. گرچه ممکن است در ابتدا، پره‌ها برای به دست آوردن استحکام بیش‌تر در چنین بناهایی طراحی شده باشند، اما به زودی جای خود را به‌عنوان عنصری تزئینی باز یافته‌اند. به‌طور کلی، احداث آرامگاه‌های برجی به‌ویژه برج‌های پره‌دار پس از سده هشتم هجری و سقوط ایلخانان مطرود گشت تا این‌که در دوره صفویه به‌طور کامل، ساخت این نوع از بناهای آرامگاهی منسوخ شد و ساختمان آرامگاه‌های موسوم به مربع گنبدپوش که تاریخچه‌ای دیرین در معماری ایران داشته، دوباره در دستور کار و مرکز توجه حاکمان سیاسی، معماران و جامعه (حامیان و بانیان) قرار گرفت.

۵. تاریخچه و توصیف کلی بنا

یادمان موسوم به امام‌زاده اظهر که در تاریخ ۱۳۲۷/۱۲/۲ و به شماره ۳۶۶ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت تاریخی رسیده، در دهستان قروه درگزین (درگزین) و در محوطه گورستان روستای نظام‌آباد قرار گرفته است. بنای امام‌زاده اظهر فاقد کتیبه تاریخی ساختمان و نام بانی یا سازنده است. ساختمان مقبره تاکنون چندین بار مرمت و بازسازی اساسی شده است. نخستین مرحله از مرمت‌ها و تعمیرات بنا در سال ۱۳۲۹ خورشیدی به‌وسیله اداره فرهنگ (سابق) همدان و از محل اعتبارات ابنیه تاریخی انجام گرفته است. در این تعمیرات، قسمت‌های پایین دیوارها، دهلیز بنا و سرداب به نحو اساسی و مطلوبی مرمت گردید (مصطفوی، همان: ۲۱۰). در محل ورود به بنا، ایوان سرپوشیده‌ای به ابعاد ۲/۵ × ۳/۵ متر وجود داشته که گویا در تعمیرات و مرمت‌های سال‌های ۱۳۴۵ تا ۱۳۵۵ خ تخریب‌شده و از آجرهای آن برای مرمت پایه‌ها و بدنه برج و گنبد استفاده شده است. آخرین مرحله از عملیات مرمت و مطالعات باستان‌شناختی در برج‌مقبره در سال ۱۳۷۷ و به‌وسیله

«فاطمه کریمی» به انجام رسید. در طی این مطالعات، کف اصلی قوله‌پوش بنا، که حدود ۶۰ سانتی‌متر پایین‌تر از کف فعلی است، طی گمانه‌زنی اطراف برج پدیدار شد و دیوارهای داخلی بنا نیز به‌طور مقطعی لایه‌برداری گردید (کریمی، همان: ۶۶۶). با تعمیرات و مرمت‌های انجام‌شده در بنا، وضع ظاهری ساختمان مطلوب و مناسب است. ساختمان بنا از نوع مقابر برجی با نقشه مزرّس و پره‌دار بیرونی و مدور داخلی است. مقبره به‌طور کلی از سه طبقه سرداب، بدنه و گنبد مخروطی بیرونی تشکیل شده و مدخل آن نیز در سمت شرق قرار گرفته است. برج مقبره ۲۴ متر بلندا دارد. این بنا به دلیل گنبد رفیع خود، از مسافت چندین کیلومتری جاده همدان به قزوین که از میان کشتزارها و درختان آبادی می‌گذرد، خودنمایی می‌کند. به علت وجود نقشه مزرّس در بدنه بنا و ارتفاع زیاد گنبد، بنای مزبور در نوع خود، یکی از آثار تاریخی منحصربه‌فرد تاریخ معماری ایران در دوران اسلامی به شمار می‌رود (تصویر ۳).

تصویر ۳: نمای کلی بنا، دید رو به جنوب (نگارندگان، ۱۳۹۲)

Figure 3: Overview of the building, view to the South (Authors, 2013)

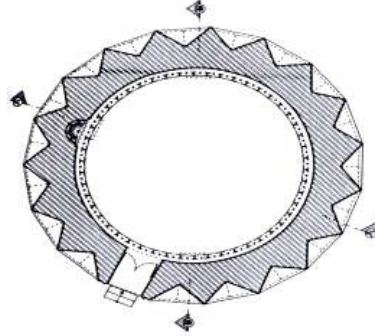
۶. مصالح

بنای امامزاده با آجرهایی به ابعاد $۵ \times ۲۳ \times ۲۳$ سانتی‌متر و ملات گِل و گچ ساخته‌شده و بر بنیانی از سنگ استوار است. در قسمت داخلی بنا از گچ به‌عنوان تزیین و پوشش داخلی نیز استفاده شده است.

۷. تحلیل معماری

الف) نقشه

آرامگاه برجی اظهر با نقشه مضرّس و ۱۹ پره (ستاره‌ای و دندانه‌دار) بیرونی و دایره‌ای شکل داخلی، به قطر ۷/۲۰ متر است. مدخل و ورودی بنا نیز در سمت شرق ساختمان قرار گرفته است (نقشه ۲).

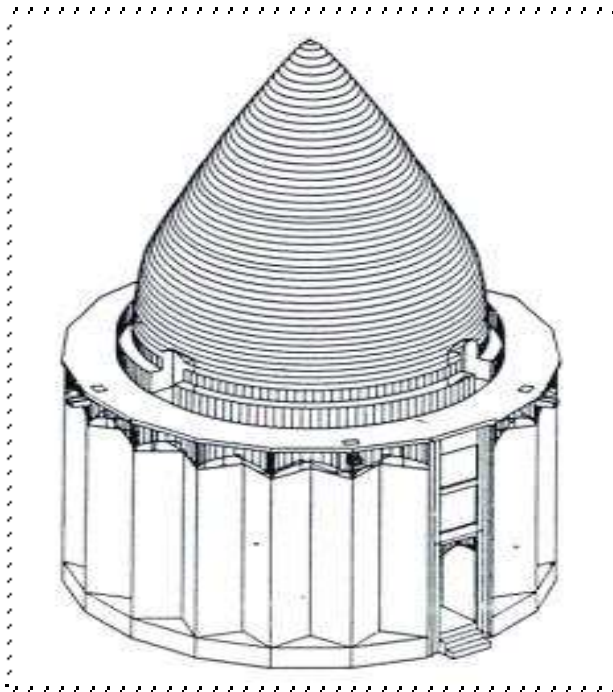
نقشه ۲: برج مقبره اظهر (سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان همدان)

Map 2: Azhar Tomb Tower (Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization of Hamadan Province)

ب) نماها

ب - ۱: نما و آرایه‌های بیرونی

نمای بیرونی بنا از دو بخش بدنه و گنبد مخروطی تشکیل شده است (طرح ۱). بدنه بیرونی ساختمان که به صورت مضرّس و ستاره‌ای ۱۹ دندانه ساخته شده، ۱۰/۲۰ متر ارتفاع دارد و بر روی پایه‌ای نوزده ضلعی که اندازه هر ضلع آن ۲/۲۰ متر است، قرار گرفته است. این پایه که دارای شالوده سنگی است ۱/۴۰ متر ارتفاع دارد که در حال حاضر فقط ۸۰ سانتی‌متر آن مشهود است و کف اصلی آن که ۶۰ سانتی‌متر پایین‌تر از کف فعلی است به مرور زمان در زیر خاک پیرامون برج، مدفون گردیده است.

طرح ۱: سه‌بُعدی بنا (سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان همدان)

Plan 1: Three-dimensional building (Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization of Hamadan Province).

محوطه پیرامون بنا به شعاع بیش از یک متر با قلوه‌سنگ، کف‌سازی شده است. امروزه این کف با حدود ۵۰ سانتی‌متر ضخامت، از دید پنهان است. پره‌ها از محل استقرار خود بر روی پایه، مماس بر دایره محیطی برج تا زیر قرنیز بام، طاق‌نمایی به ارتفاع ۸/۶۰ متر و عمق ۸۶ سانتی‌متر را ایجاد کرده‌اند و پس از طاق‌نماها، چند ردیف آجرکاری، بدنه برج را در این قسمت تکمیل کرده است (تصاویر ۴ و ۵).

	
<p>تصویر ۵: نمایی از طاق‌نماهای بیرونی بنا مأخذ: (نگارندگان، ۱۳۹۲) Figure 6: View of the exterior arches of the building (Authors, 2013)</p>	<p>تصویر ۴: نمای بیرونی بنا، دید رو به شمال (نگارندگان، ۱۳۹۰) Figure 5: Exterior of the building, view to the south (Authors, 2013)</p>

نوک دندانه‌ها روی محل تقاطع اضلاع پایه بنا قرار گرفته است و در قسمت فوقانی به کمک طاق‌نمایی به یکدیگر پیوسته‌اند (تصویر ۶). بندهای عمودی آجرچینی خارجی بنا، پهن‌تر از معمول است. این فواصل به کمک توبی‌های آجری تزیین شده است. ضلع نوزدهم پایه، ورودی برج را تشکیل داده است. بخش ورودی و مدخل بنا، شکلی کاملاً متفاوت با سایر اضلاع دارد و شامل یک قاب مستطیل می‌شود. ورودی برج به پهنای یک ضلع پایه، ۲/۲۰ متر و ارتفاع ۳/۴۰ متر در شرق بنا واقع است (طرح ۲). طاق تیزه‌دار ورودی با کاربندی و توبی‌های گچی تزیین شده است. در دو سوی ورودی، یک ردیف آجرچینی مورب به موازات دندانه‌ها تا قرنیز امتداد می‌یابد. فضای باقی‌مانده این ضلع برج را از بالای ورودی تا نزدیکی قرنیز، دو طاق‌نمای مستطیلی شکل مسطح پُر کرده است (تصویر ۷). همان‌طور که پیش‌تر اشاره شد، در مقابل ورودی، دهلیزی مستطیل‌شکل قرار داشته که احتمالاً در سال‌های ۱۳۴۵ تا ۱۳۵۵ خ به هنگام مرمت بنا، از بدنه اصلی ساختمان حذف شده است. گنبد آجری برج، از نوع گنبد دوپوسته و مخروطی است به ارتفاع ۱۲/۷۰ متر که پاگردی به پهنای ۱/۴۰ متر آن را در میان گرفته است. سه نورگیر با فاصله‌های متفاوت پیرامون پایه گنبد، قرار گرفته‌اند که به نظر می‌رسد بر روی گنبد داخلی قرار دارند. آجرچینی پوشش بنا از پایان گردن گنبد تا رأس مخروط دارای طرح

جناغی است. آجرهای به‌کار رفته در ساختمان گنبد به اندازه‌های $۱۸ \times ۱۸ \times ۳$ سانتی‌متر است که ابعادی متفاوت از آجرهای بدنه بنا دارد (تصویر ۸). مجموع ارتفاع سه بخش بنا یعنی پایه، بدنه بنا و پوشش مخروطی $۲۴/۳۷$ متر است که اکنون $۲۳/۹۰$ متر آن نمایان است.

تصویر ۷: نمایی از مدخل و فضای ورودی بنا
(نگارندگان، ۱۳۹۲)

Figure 8: View of the entrance and entrance space (Authors, 2013)

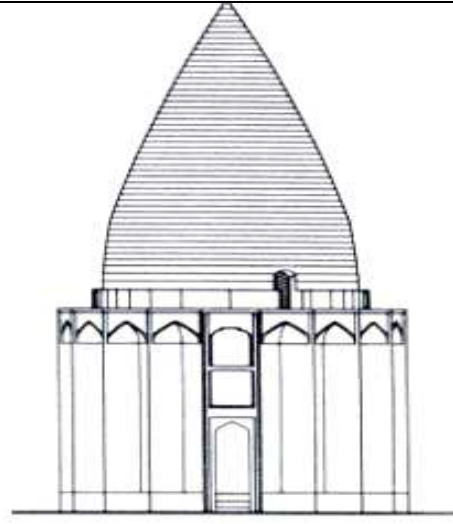
تصویر ۶: قسمت فوقانی طاق‌نماهای بیرونی و گنبد بنا
(نگارندگان، ۱۳۹۲)

Figure 7: The upper part of the outer arches and the dome of the building (Authors, 2013)

تصویر ۸: گنبد مخروطی بنا و شیوه آجرکاری آن
(نگارندگان، ۱۳۹۲)

Figure 9: The conical dome of the building and its bricklaying method (Authors, 2013)

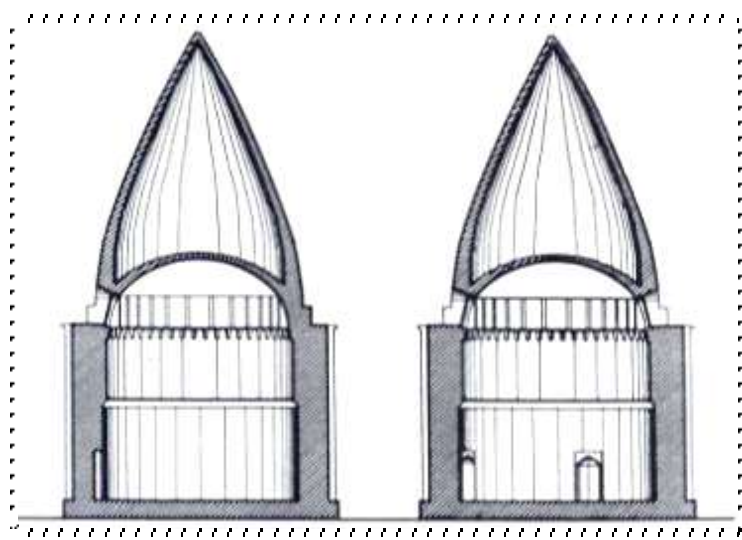

طرح ۲: نمای شرقی و مدخل بنا
(سازمان میراث‌فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری استان)

Plan 2: East facade and entrance of the building (Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization of the province)

ب-۲: نما و آرایه‌های داخلی

برج از داخل استوانه‌ای است به قطر ۷/۳۰ سانتی‌متر، عاری از هرگونه تزیینات وابسته به معماری (طرح ۳). کف بنا، یک‌ونیم متر از کف و سطح بیرون ساختمان پایین‌تر است. بدنه داخلی برج، اکنون گچ‌اندود است اما در آغاز ساده، بی‌پیرایه و برهنه بوده است. اندود سطح، از دو لایه متوالی تشکیل می‌شود. نخستین لایه (لایه زیرین)، از گچ کوره و گل، احتمالاً متعلق به عصر صفوی است، در حالی که لایه دوم، از گچ و به پس از این دوره (احتمالاً قاجار) تعلق دارد. مقرنس‌های زیر گنبد داخلی نیز در همین عصر به بنا افزوده شده و در همین زمان، محراب و طاقچه مقابل آن در بدنه استوانه تعبیه شده است. در محل‌هایی که اندود دوم از میان رفته، یادگار نوشته‌هایی از زائران بنای امامزاده به چشم می‌خورد. تاریخ قدیم‌ترین این نوشته‌های یادبود، ۱۱۲۴ ق مقارن با دوره صفوی و هم زمان با سلطنت شاه سلطان حسین صفوی است (تصویر ۹). در اثر آتش‌سوزی که در سال ۱۳۹۲ در داخل بقعه اتفاق افتاد، به بخش‌هایی از ضریح چوبی و منبت مزار و روکش گچ سطوح داخلی بنا آسیب‌هایی وارد شد. در جریان عملیات مرمت و بازپیرایی قسمت‌های آسیب‌دیده که در سال ۹۳ انجام شد، به‌طور اتفاقی دو نقاشی بر روی دیوارهای بنا و در زیر لایه گچی سوخته و آسیب‌دیده کشف و آشکار شد. این دو تصویر، صحنه‌هایی را دربر می‌گیرند. یکی از آن‌ها سواری است با اسب، خود، سپر و شمشیر که با خطوط مشکی، طراحی و نقش‌پردازی شده است (تصویر ۱۰). تصویر دوم شخصی را نشان می‌دهد که دو کودک در طرفین او نشسته‌اند. این نقاشی، رنگی است و با دو رنگ شنگرف و زرد و خطوط مشکی طراحی و ترسیم شده است (تصویر ۱۱).

طرح ۳: برش‌های شمالی - جنوبی و غربی - شرقی بنا (سازمان میراث‌فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری استان همدان)
Plan 3: North-South and West-East sections of the building (Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization of Hamadan Province)

به نظر می‌رسد شخص سوار بر اسب، تمثال حضرت عباس بن علی (ع) و تصویر دوم مربوط به امام علی (ع) و امام حسن و امام حسین (علیهم‌السلام) باشد. با توجه به این که لایه و روکش گچی آسیب‌دیده، متعلق به دوره قاجار است، احتمال بر آن است که لایه زیرین که تصاویر و نقوش پیش‌گفته بر روی آن ایجاد و ترسیم شده‌اند، متعلق به دوره صفوی و در نتیجه، تاریخ و دوره ایجاد نقاشی‌ها هم، همان عهد صفویه باشد.

تصویر ۱۱: تصاویر نمادین امام علی (ع)، امام حسن و امام حسین (علیهم السلام) (آرشیو شخصی نگارندگان، ۱۳۹۵)
Figure 12: Symbolic paintings of Imam Ali, Imam Hassan and Imam Hussein (Writers' personal archive, 2016)

برای برپایی گنبد نیمه کروی داخل، دو پیش‌آمدگی - که نخستین آن‌ها در نیمه بدنه بنا و دومی درست در زیر گردن گنبد واقع شده - به تدریج از قطر بدنه استوانه‌ای برج، کاسته و کار ایجاد گنبد را تسهیل کرده است. نورگیری داخل، توسط سه نورگیر که روی گنبد داخلی تعبیه شده تأمین می‌شود. تزیینات داخل برج به دوره‌های پس از عصر صفوی تعلق دارد. شبکه‌ای از لوزی‌های بهم‌پیوسته که اضلاع آن از خطوط موج تشکیل می‌شود، حد فاصل نخستین و دومین پیش‌آمدگی بدنه استوانه را زینت داده است. فاصله میان نورگیرهای گردن گنبد، با ۲۱ مستطیل که حدود آن‌ها را نوارهای مضاعف مشخص می‌کند، آراسته شده

است. نقش‌مایه تزیینی بر روی سطح داخلی گنبد به شکل یک ستاره ده‌پر که مرکز آن را «زُرت» ده‌پر دیگری تشکیل می‌دهد، جلوه‌ای خاص به آن داده است (تصویر ۱۲).

در فضای میانی امامزاده، صندوق چوبی زیبایی با تاریخ ۱۰۵۶ ق وجود دارد. این صندوق از دو بخش پایه و بدنه تشکیل می‌شود. پایه بدون تزیین در واقع سکویی است برای بدنه که بر روی آن قرار گرفته است. طول صندوق مثبت‌کاری‌شده در قسمت پایین ۲/۷۹ متر و در قسمت بالا ۲/۷۰ متر، عرض آن در قسمت پایین ۱/۲۷ و در قسمت بالا ۱/۱۶ است. ارتفاع صندوق مجموعاً ۱/۴۲ متر می‌شود که نیم متر آن شامل قسمت سکو مانند پایین و ۹۲ سانتی‌متر قسمت بالای آن است. کتیبه‌ای مثبت به قلم ثلث، در دو سطر، شامل سوره مبارکه فتح در حاشیه بالا و پایین، بدنه صندوق را دور می‌زند. تاریخ ساخت، نام‌های بانی و سازنده صندوق در حاشیه زیرین ضلع پایین و پس از پایان سوره چنین آمده است: «به تاریخ سنه ست و خمسين و الف (۱۰۵۶) من هجره النبویه در ارفع بلده گیلان به فرموده اقبال پناه خواجه نظام الملک به عمل استاد طالب و کتبه به تحریر العبد...». به علت سرقت‌های مکرر و گذشت زمان، صندوق آسیب فراوان دیده و به دفعات تعمیر شده است. در این تعمیر بخش‌هایی از کتیبه‌های ثلث از میان رفته و برخی قسمت‌ها نیز نونویسی شده است. چهار طرف بدنه صندوق به لوح‌های قاب‌بندی‌شده‌ای تقسیم می‌شود. دو ضلع طولی، از ۷ لوح تشکیل شده که لوح مرکزی پهن‌تر از لوح‌های دیگر است. بر این لوح کتیبه‌ای به خط نسخ کنده شده است و الواح جانبی آن را نوارهای گره‌سازی و روکوبی‌شده، تزیین می‌کند. سطوح بالایی و پایینی صندوق از یک لوح بزرگ میانی و دو لوح کوچک جانبی تشکیل شده است. بر لوح پهن صفحه جانبی رو به روی محراب، آیه‌الکرسی و بر لوح صفحه مقابل آن سوره‌های شمس و قدر کنده‌کاری شده و در ادامه متن آمده است که این لوح را پس از سرقت لوحه اصلی که یادگار از زمان سلطنت شاه عباس دوم صفوی بوده، در ماه مبارک رمضان سال ۱۳۴۸ ق به جای آن نصب کرده‌اند (کریمی، همان: ۳۳۹؛ مصطفوی، همان: ۲۰۹). لوح میانی ضلع پایین که آن نیز کتیبه‌ای داشته، به سرقت رفته است. این لوح تا پیش از ۱۳۳۲ خ بر جای بوده است. در کتیبه این لوح نیز از سرقت لوح پیشین سخن رفته است (همان‌جا). اکنون تنها عبارت پایانی آن بر بدنه باقی است: «در غره محرم الحرام ۱۳۵۲ تمام شد».

بنای برج‌مقبره، دارای سردابی مربع‌شکل به ابعاد طول و عرض ۶/۶۰ × ۶/۶۰ و ارتفاع ۲/۳۵ متر می‌باشد که به وسیله سه پله و راهرویی به طول ۳/۸۰ متر قابل دسترسی است. مدخل سرداب در خارج بنا و در جنوب شرقی آن واقع است. در مرکز سرداب، ستون مربعی به ابعاد ۱/۰۸ × ۱/۰۸ متر قرار گرفته و پوشش آن توسط چهار چشمه‌طاق و تویزه پوشانیده شده است. تویزه‌ها از یک‌سو، بر دیوارهای جانبی استوار است و از سوی دیگر بر پایه‌ای که در مرکز سرداب واقع است، فرود می‌آید. دو دهلیز به‌عنوان نورگیر در ضلع شمال‌غربی و جنوب‌شرقی سرداب مقابل یکدیگر قرار دارند که پس از طی قطر دیوار به شکل مورب به دریچه‌هایی در پایه برج ختم می‌شوند (تصویر ۱۳). مزاری که محدوده و سطح آن آجرچینی شده بوده، در پای دیوار جنوبی سرداب قرار داشته است. این مزار بر اثر کندوکاوهای غیرمجاز از میان رفته و بقایای آن هم‌اکنون به صورت گودالی مرکزی و بخش‌هایی از آجرچینی پیرامونی باقی است.

تصویر ۱۳: فضای داخل سرداب مقبره (نگارندگان، ۱۳۹۲)
Figure 14: The space inside the crypt of the tomb (Authors, 2013)

تصویر ۱۲: تزیینات گنبد زیرین بنا (نگارندگان، ۱۳۹۲)
Figure 13: Decorations of the inner dome of the building (Authors, 2013)

۸. برآیند

برج اظهر از نمونه‌های شاخص آرامگاه‌هایی است که از سده چهارم تا هشتم هجری مورد توجه قرار گرفته و آن عبارت است از استوانه‌ی بلند پره‌دار یا چین‌خورده. بنا که از نوع مقابر برجی با نقشه مژرس بیرونی و مدور داخلی است، به طور کامل با آجر ساخته شده و تزیین و آرایه‌های خاصی از قبیل گچ‌بری، آجرکاری و کاشی‌کاری در آن مشاهده نمی‌شود. تمامی جزییات مشهود در ساختار بنا، کاربردی نیست و بخش قابل توجهی از آن، از جمله دندانها، جنبه تزیینی نیز دارد، به‌علاوه نمای خارجی بنا، بیش از آن تزیین شده است. در مقایسه با بناهای مشابه، در ساختمان امامزاده اظهر از تزیینات پیچیده و رنگ، استفاده نشده است. سادگی ورودی بنا و کوچکی آن نشان می‌دهد که در ساختن آن، از نمونه‌های اولیه این نوع برج‌آرامگاه‌ها چون گنبد قابوس پیروی شده است. این تأثیر در تمامی ساختار بنا اظهر مشهود است. همین امر نمایاننده تداوم سنت معماری در این گونه بنا است. مرمت‌های مکرر در دوره‌های مختلف و دخل و تصرف‌هایی که در آن به‌ویژه در داخل برج و سرداب صورت گرفته، چهره اصلی و اولیه بنا را تا اندازه‌ای تغییر داده است. در پاسخ به پرسش نخست پژوهش که در خصوص تاریخ یا دوره ساخت بنا و شناخت آثار معماری مشابه و قابل مقایسه با آن مطرح شد بایستی اشاره کرد، بنا، کتیبه تاریخ ساختمان ندارد ولی بر اساس مقایسه‌های تطبیقی و سبک‌شناختی می‌توان گفت که جزییات نقشه، سازه و آرایه‌های این آرامگاه با بناهای اواخر سده هفتم و نیمه یکم سده هشتم هجری (عهد ایلخانی) مشابه است. بیش‌ترین مشابهت‌ها میان این بنا و برج‌های «علاءالدین ورامین» (۶۸۸ق) (شیبانی، همان: ۳۰)، «کاشانه بسطام» (۷۰۸ق) (هیلن‌براند، همان: ۲۶۸) و «امامزاده عبدالله و عبیدالله دماوند» (قرن هشتم ق) (شیبانی، ۱۳۶۹: ۱۵۵) مشاهده می‌شود. از این‌رو می‌توان گفت که برج اظهر، شاید به‌عنوان واپسین نمونه برج‌های آرامگاهی پره‌دار و مژرس در تاریخ معماری ایران، در نیمه نخست سده هشتم هجری و پیش از فروپاشی حکومت ایلخانان بزرگ برپا شده است.

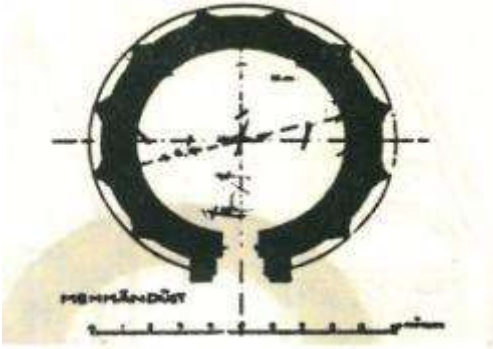
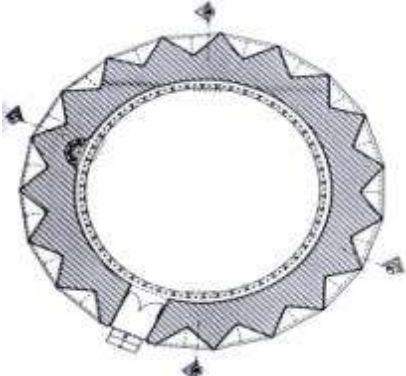
در پاسخ به دیگر سؤال تحقیق که درباره ویژگی‌ها و مشخصات این یادمان معماری آرامگاهی بازمانده از عهد ایلخانی مطرح شد، می‌بایست اشاره کنیم ایلخانان در گسترش مقابر، تأثیر به‌سزایی داشتند، به‌گونه‌ای که نیمی از بناهای این دوره را مقابر تشکیل می‌دهند. ویژگی بارز معماری این دوره، پیروی از الگوهای متداول عصر سلجوقی و استفاده از دستاوردهای آن بود. در این دوره نیز تأثیر گرایش‌های عرفانی و تصوف در

ساخت مقابر و نیز بقاع مذهبی مؤثر بوده است. به‌عنوان نمونه می‌توان از مزار «پیر بکران» در لنجان، مجموعه «شیخ‌عبدالصمد اصفهانی» در نطنز، بقعه «امام‌زاده جعفر» اصفهان و «برج قربان» همدان نام برد. اکثر مقابر این دوره، از گنبد دو جداره برخوردار هستند که نمونه برجسته آن در «مجموعه بسطام» مشاهده می‌شود. (کیانی، ۱۳۷۴: ۷۸). بیشترین این مشخصات معماری و تزیینی در ساختمان برج اظهر مشاهده می‌شود. همچنین از دیگر ویژگی‌های خاص این اثر معماری، کاربرد نقشه پره‌دار با نوزده دندان در نمای بیرونی آن است.

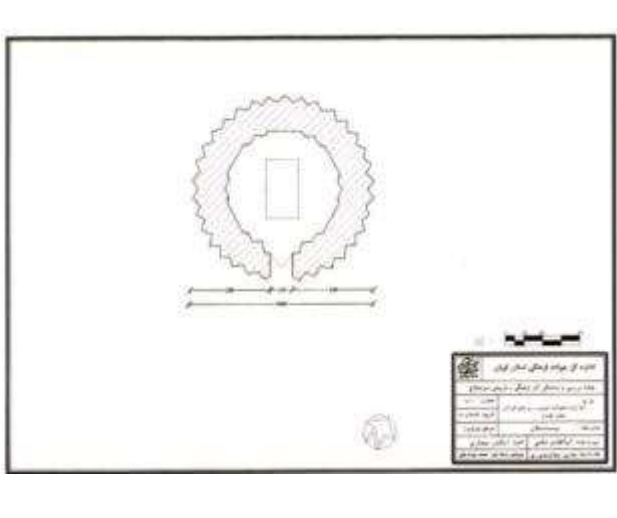
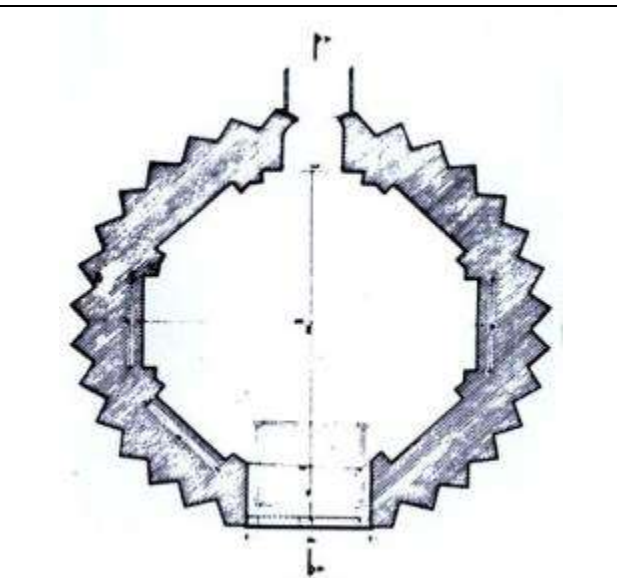
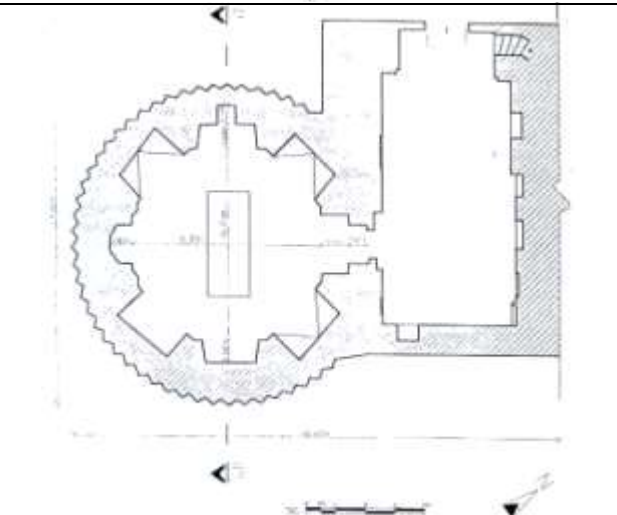
سرانجام در پاسخ به پرسش پایانی پژوهش در باب ماهیت و انگاره‌های مزار شناختی و تبیین هویت و کیستی شخص آرمیده در مزار نیز بایستی اشاره کنیم که گرچه بنا، امروزه منسوب و موسوم به امام‌زاده اظهر بن علی بن حسین (ع) می‌باشد ولیکن هم در این یادمان، کتیبه یا سندی که این ادعا را اثبات کند به دست نیامده است و هم در هیچ‌یک از متون تاریخی، جغرافیایی و اسناد معتبر نسب‌شناسی مربوط به درگزین در سده‌های میانی اسلام به شخصیتی با این عناوین و مشخصات، اشاره‌ای نشده است. لذا با استناد به نوشته‌های برخی متون تاریخی قرون میانه اسلامی به ویژه نزهة القلوب (۷۴۰ق) که در آن آمده «مردم درگزین سنی شافعی مذهب پاک‌اعتقادند و متابع شیخ‌الاسلام شرف‌الدین درگزینی - متع الله المسلمین بطول بقائه» (مستوفی، ۱۳۷۸: ۷۳) و همگام با برخی محققان، احتمال می‌دهیم که برج اظهر، مدفن و مزار شیخ شرف‌الدین درگزینی (م ۷۴۳ق) از بزرگان دینی منطقه درگزین باشد که سپس در دوره صفوی به امام‌زاده اظهر (ع) منسوب شده و تغییر هویت داده است.

جدول شماره ۱: جدول تطبیقی و مشخصات مقابر برجی پره‌دار شاخص معماری اسلامی ایران

Table 1: Comparative table and specifications of some of the Finny Tower Tombs of Islamic architecture in Iran

نقشه بنا	تعداد پره یا دندان	تاریخ و دوره ساخت	موقعیت مکانی	نام بنا
	ده	۳۹۷ ه.ق - آل زیار	گنبد کاووس	گنبد قابوس
	دوازده	۴۹۰ ه.ق - سلجوقی	دامغان	برج مهماندوست
	نوزده	ایلخانی	درگزین	برج اظهر

 <p>برش افقی</p> <p>متر ۰ ۱ ۲ ۳ ۴ ۵ ۶ ۷ ۸ ۹ ۱۰</p>	<p>بیستودو</p>	<p>۵۳۴ ه.ق - سلجوقی</p>	<p>ری</p>	<p>برج طغرل</p>
 <p>N</p>	<p>بیست و پنج</p>	<p>۷۰۸ ه.ق - ایلخانی</p>	<p>بسطام</p>	<p>برج کاشانه</p>
 <p>برش افقی</p> <p>۶۸۸ ه.ق - ایلخانی</p> <p>۰ ۱ ۲ ۳ ۴ ۵ ۶ ۷ ۸ ۹ ۱۰</p> <p>متر</p>	<p>سی</p>	<p>۶۸۸ ه.ق - ایلخانی</p>	<p>ورامین</p>	<p>برج علاءالدوله</p>

	<p>سی و چهار</p>	<p>ایلخانی</p>	<p>گردان</p>	<p>برج شاهزاده حسین</p>
	<p>سی‌وسه</p>	<p>ایلخانی</p>	<p>دماوند</p>	<p>امامزاده عبدالله و عبیدالله</p>
	<p>چهل و چهار</p>	<p>ایلخانی</p>	<p>دماوند</p>	<p>امامزاده عبدالله و خلیل الله</p>

منابع

- اذکایی، پرویز، (۱۳۹۲)، *درگزین تا کاشان*، کاشان، سوره تماشا.
- اولیاچلیبی، محمدظلی، (۱۳۱۴)، *سفرنامه*، استانبول، اقدام مطبعه‌سی.
- بورکهارت، نیتوس، (۱۳۶۵)، *هنر اسلامی: زبان و بیان*، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران، سروش.
- پوپ، آرتور، (۱۳۷۳)، *معماری ایران*، ترجمه غلام‌حسین صدری‌افشار، تهران، فرهنگان.
- حاتم، غلام‌علی، (۱۳۷۹)، *معماری اسلامی ایران در دوره سلجوقیان*، تهران، مؤسسه انتشارات جهاد دانشگاهی.
- خاقانی شروانی، (۱۳۵۷)، *تحفة العراقین*، طبع یحیی قریب، تهران، کتاب‌های جیبی.
- دانشوری، عباس، (۱۳۹۰)، *مقابر برجی سده‌های میانی ایران: مطالعه‌ای نگاره‌شناختی*، ترجمه جواد نیستانی و زهره ذوالفقار‌کندری، تهران، سمت.
- دیتس (دیز)، ارنست، (۱۳۸۷)، *معماری دوره اسلامی: اصول و انواع*. ترجمه باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی، در مجموعه سیری در هنر ایران، جلد سوم، زیر نظر آرتور پوپ و فیلیس آکرم، ویرایش زیر نظر سیروس پرهام، تهران، علمی و فرهنگی.
- زارعی، محمدابراهیم، (۱۳۹۹)، «بررسی و تحلیل حیات تاریخی شهر درگزین در دوران اسلامی»، پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ش ۲۵، دوره دهم، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی‌سینا، صص ۲۰۶-۱۸۱.
- شرفی‌صفا، حبیب و همکاران، (۱۳۹۶)، «تکوین خطوط مواصلاتی نواحی شرقی همدان و نقش آن در تکامل مراکز سکونتگاهی با تأکید بر ناحیه درگزین». پژوهش‌های ایران‌شناسی، سال ۷، ش ۲، دانشگاه تهران، صص ۴۹-۶۶.
- شعاریان‌ستاری، ناصر، (۱۳۷۳)، «ابوالقاسم درگزینی»، دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، جلد ۶، زیر نظر کاظم موسوی‌بجنوردی، تهران، مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، صص ۱۶۴-۱۶۲.
- شیروانی، زین‌العابدین، (۱۳۳۸)، *بستان‌السیاحه*، به اهتمام و کوشش سنایی، تهران، بی‌نا.
- شیبانی، زرین‌تاج، (۱۳۶۸)، «برج علاءالدوله (علاءالدین) ورامین»، فصل‌نامه علمی، فنی و هنری اثر، شماره‌های ۱۵ و ۱۶، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور، صص ۳۰-۶.
- _____، (۱۳۶۹)، «امام‌زاده عبدالله و عبیدالله دماوند». فصل‌نامه علمی، فنی و هنری اثر، شماره‌های ۱۸ و ۱۹، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور، صص ۱۵۶-۱۲۸.
- صالحی‌کاخری، احمد و بهاره تقوی‌نژاد، (۱۳۹۵)، «پژوهشی بر آرایه‌های هندسی محراب‌های گچ‌بری دوره ایلخانی»، فصل‌نامه پژوهش‌های معماری اسلامی، شماره ۱۰، سال چهارم، تهران، دانشگاه علم و صنعت ایران، صص ۹۴-۷۷.
- عقابی، محمدمهدی (ویراستار)، (۱۳۷۸)، *دائرةالمعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی (بناهای آرامگاهی)*، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی.
- فاطمی، سیدابوالحسن، (۱۳۸۰)، *سیمای گردشگری استان همدان*، همدان، سازمان ایرانگردی و جهانگردی.
- قمی، نجم‌الدین، (۱۳۶۳)، *تاریخ الوزراء*، به کوشش محمدتقی دانش‌پژوه، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- کریمی، فاطمه، (۱۳۷۷)، *امام‌زاده اظهر*، دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، جلد نهم، زیر نظر کاظم موسوی، تهران، مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، صص ۳۳۹-۳۳۷.
- کیانی، محمدیوسف، (۱۳۷۴)، *تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی*، تهران، سمت.
- گرابار، آگ، (۱۳۷۵)، «اولین بناهای یادبود اسلامی»، ترجمه کلود کرباسی، فصل‌نامه علمی، فنی و هنری اثر، شماره‌های ۲۷ و ۲۶، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور، صص ۵۹-۱۶.
- مصطفوی، محمدتقی، (۱۳۳۲)، *هگمتانه: آثار تاریخی همدان*، تهران، انجمن آثار ملی.
- مطراقچی، نصح، (۱۳۷۹)، *بیان منازل*، ترجمه و تعلیق رحیم رئیس‌دانا، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور.

- مستوفی، حمدالله، (۱۳۷۸)، *نزهة القلوب*، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران، انتشارات طه.
- نظری‌ارشد، رضا، (۱۳۸۱)، «بناهای آرامگاهی همدان در دوران اسلامی». پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد باستان‌شناسی (دوران اسلامی). به راهنمایی دکتر سوسن بیانی و مشاوره دکتر حسن کریمیان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران.
- _____ (۱۳۸۴)، «بناهای آرامگاهی شهر همدان در دوران اسلامی». فصل‌نامه علمی، فنی و هنری اثر، شماره‌های ۳۹ - ۳۸، تهران، سازمان میراث‌فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری کشور، صص ۳۲۴-۳۴۵.
- _____ (۱۳۹۲)، بررسی و تحلیل باستان‌شناختی بناهای آرامگاهی دوران سلجوقی و ایلخانی استان همدان، رساله دکتری باستان‌شناسی. به راهنمایی دکتر محمود طاووسی، دانشکده علوم انسانی و اجتماعی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، واحد علوم و تحقیقات.
- _____ محمود طاووسی، سوسن بیانی، جواد نیستانی، (۱۳۹۳)، «پژوهشی باستان‌شناسی در بنای آرامگاهی برج قربان همدان»، *مطالعات باستان‌شناسی*، دوره ۶، شماره ۱، شماره پیاپی ۹، دانشگاه تهران، صص ۱۴۹ - ۱۶۳.
- _____ (۱۳۹۵)، «بررسی و مطالعه باستان‌شناختی آرامگاه برجی باباحسین ملایر»، مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی استان همدان، همدان، سازمان میراث‌فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری استان همدان، صص ۲۳۲-۲۲۱.
- _____ (۱۳۹۸)، «بررسی و مطالعه باستان‌شناسانه آرامگاه برجی حبوق تویسرکان»، مجموعه مقالات نخستین همایش ملی باستان‌شناسی و تاریخ هنر، بابلسر، دانشگاه مازندران.
- _____ و رضا خلیج، (۱۳۹۸)، «پژوهشی در برج آرامگاهی شاهزاده حسین گردان، استان البرز»، مجموعه مقالات نخستین همایش ملی باستان‌شناسی و تاریخ هنر، بابلسر، دانشگاه مازندران.
- یوسفی، نگار، (۱۳۹۲)، «پژوهشی پیرامون برج منسوب به طغرل در ری»، صفه، شماره ۶۲، تهران، دانشگاه شهید بهشتی، صص ۷۸-۱۰۲.
- _____ (۱۳۹۶)، «بررسی و تحلیل برج مهماندوست دامغان»، فصل‌نامه علمی، فنی و هنری اثر، شماره ۷۹، تهران، سازمان میراث‌فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری کشور، صص ۷۵ - ۸۸.
- ویلیبر، دونالد، (۱۳۶۵)، *معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانیان*، ترجمه عبدالله فریار، تهران، علمی و فرهنگی.
- مویدی، عاطفه، (۱۳۹۰)، *سالنامه آماری استان همدان در سال ۱۳۸۹*، همدان، معاونت برنامه‌ریزی استانداری همدان.
- هیلن‌براند، رابرت، (۱۳۷۹)، «برج آرامگاهی پره‌دار بسطام»، ترجمه کرامت‌اله افسر، در هنر و جامعه در جهان ایرانی، به کوشش شه‌ریار عدل، ترجمه و ویرایش زیر نظر احسان اشراقی و شه‌ریار عدل، تهران، توس.
- _____ (۱۳۸۳)، *معماری اسلامی: عملکرد، شکل و معنا*، ترجمه باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی، تهران، روزنه.
- Adkai, P. 1994. "Darjazin". Encyclopaedia Iranica. Vol. VII. fase. 1. pp: 36-55
- Azkai, P. 2013. *Dargazin to Kashan*. Kashan: SurehTamasha Pub [In Persian].
- Burckhardt. T. 1986. *Islamic Art: Language and Expression*. Trans into Persian by Massoud Rajabnia. Tehran: Soroush publishing [In Persian].
- Daneshvari. A. 2012. *Tower Shrines in Middle Centuries of Iran; A Hieroglyphic Survey*. Tehran; Samat Publications [In Persian].
- Diez. E. 2008. *The Architecture of Islamic Era; Principles and Sorts*. Tans into Persian by Bagher Ayatullahzadeh Shirazi. Tehran: Elmi Farhangi Pubishers [In Persian].
- Eghabi. M. 1999. *Encyclopedia of Historical Buildings in Islamic Era*. Tehran: Center for Studies on Islamic Art and Culture [In Persian].
- Fatemi. S. 2001. *The Tourism Scope of Hamadan Province*. Hamadan: Tourism Management Organization [In Persian].
- Ghomi. N. 1984. *Tarikh-o-Avozara (The History of Ministers)*.Ed. Mohammad Taghi Daneshpajoh. Tehran: The Center for Cultural Studies. [In Persian].
- Godard. A. 1949. "Les coupoles". Athar-e-Iran. Paris.

- Grabar. Oleg. 1996. *The First Islamic Monumental Building*. Trans. into Persian by Clod Karbasi. *The Technical Journal of Assar*. (26-7), 16-59. [In Persian].
- Hatam. G. 2000. *Islamic Architecture in Salukis Era*. Tehran: Jahad Daneshgahi publishers [In Persian].
- Hillenbrand. R. 2000. *The Finny Tower Sepulcher of Bastam*. Trans. into Persian Keramtulla Afssar. In *Art and Society in Iranian World*. Tehran: Tuss publishers [In Persian].
- , 2004. *Islamic Architecture: Performance, Shape and Meaning*. Trans. into Persian by Bagher Ayatullazadeh Shirazi. Tehran: Ruzaneh [In Persian].
- Karimi. F. 1998. "Imamzadeh Azhar" in *Great Islamic Encyclopedia*, 6th vol. Tehran: The Center for Islamic Encyclopedia Press. 337-339 [In Persian].
- Khaghani. S. 1978. *Tohfit-o- Alaraghin*, ed. Yahya Gharib. Tehran: Pocket Books Publishing [In Persian].
- Kiani. M. 1995. *The History of Architecture Art of Iran in Islamic Era*. Tehran: Samt [In Persian].
- Kleiss. W. 1971. "Erkundungsfahrten in Iran 1970". AMI. Band 4. pp: 106-109.
- Moayedi. A. 2011. *The Statistical Calendar of Hamadan Province in 2000*. The Vice-presidency of Planning of Hamadan press [In Persian].
- Metraghchi. N 2000. *Relating the Stages*. Trans. into Persian by R. Rais Dana. Tehran: Cultural Heritage Organization Press [In Persian].
- Momeni. M. and Kalafchi. 2001. "The Collection of Funeral Towers of Hamadan Province" the *Second Conference on the History of Architecture and Urbanization*. Kerman, Cultural Heritage Organization, 659-682 [In Persian].
- Mostafavi. M. 1988. *Hegmataneh: Historical Works of Hamadan*. Tehran: The National Works Association Press [In Persian].
- Mustofi. H. 1999. *Nozat-o-Agholob (The Hearts' Bliss)*. Ed. Mohammad Dabir Siaghi. Tehran: Taha Publication [In Persian].
- Nazari Arshad. R. 2002. "An Architectural Study of Funeral Buildings in Seljuk and Ilkhanate Dynasties. PhD thesis, Advisor, Mahmud Tavousi, PhD. Islamic Azad University, Research and Sciences Branch [In Persian].
- , 2002. "The Funeral Buildings of Hamadan in Islamic Era". MA dissertation in Archeology. Tehran University [In Persian].
- , 2005. "The Funeral Buildings of Hamadan in Islamic Era". The Scientific Journal of Assar. The Cultural Heritage and Tourism Organization (38-9). 324-345 [In Persian].
- , 2016. "An Architectural Study of the Tower Sepulcher of Baba Hossien in Malyaer". *The Provincial Congress on the History of Architecture and Urbanization in Hamadan Province*. The Cultural Heritage and Tourism Organization of Hamadan. 221-232 [In Persian].
- Nazari Arshad, R, and R. Khalaj. 2019. "A Study of the Tower Sepulcre of Sahzdeh Hossein of Kurdan in Alborz Province" *the First Conference on Architecture and the History of Arts*. Babolsar. Mazandarn University [In Persian].
- Nazari Arshad. R. M. Tavosi. S. Bayani, and J. Neyesani. 2014. "An Architectural Study of the Funeral Building of Ghorban Tower". *Archaeological Studies Journal*. 6 (1). 149-163 [In Persian].
- Olui-Chalabi. M. 1935. *Istanbul*. Eghdam publishers.
- Pope. A. 1994. *Islamic Architecture*. Trans into Persian by Gholam Hossein Sadri Afshar. Tehran. Farhangian Publishers [In Persian].
- Salehi K. A. and B. Taghavinejad. 2016. "A Study of the Geometrical Decorations of Ilkhanate Era". *Islamic Architecture Studies Journal*. (10). 77-94 [In Persian].

- SharfiSafa. H. et al. 2017. "Evolution of Roads in Eastern Parts of Hamadan and its Role in the formation of Residential Regions: the Case of Daegazin Region". *Iran Studies Journal*. (7). 2. 49-66 [In Persian].
- Shoarian. S. N. 1994. "Abulfqsem Dargazini" in the *Great Islamic Encyclopedia*, 6th vol. Tehran: The Center for Islamic Encyclopedia Press. 162-164 [In Persian].
- Shaybani. Z. 1989. "Imam Zadeh Abdullah of Damavand". *The Technical Journal of Assar*. (18, 19). 128-156.
- Shaybani. Z. (1989). "The Alaldullah Tower of Varamin". *The Technical Journal of Assar*. (18, 19). 6-30 [In Persian].
- Shirvani. Z. 1959. *Bostan-o-Asiaha*. Ed. Sannai. Tehran [In Persian].
- Wilber. D. 1983. *The Islamic Architecture of Iran in Ilkhanate Era*. Trans. into Persian by Abdulla Faryar. Tehran: ElmiFarhangi Publication [In Persian].
- Yusufi. N. 2014. "A Study of Toghrol Tower in Ray". *Sofeh Quarterly*, Shahid Beheshti University. (62). 78-102 [In Persian].
- . 2017. "A Study of the Mehmandoost Tower in Damghan". *Assar technical Journal*. The Cultural Heritage and Tourism Organization of Iran. (79). 75-88 [In Persian].